

STJEPAN RADIĆ I KUNOVEČKA BUNA 1903. GODINE

STJEPAN RADIĆ AND KUNOVEC REBELLION IN 1903

Prof. dr. sc. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet u Zagrebu

Primljeno: 15. 8. 2003.

Prihvaćeno: 11. 10. 2003.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 323.22 (497.5) "1903"

32-05 Radić, S.

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

SAŽETAK

U ovom se radu dokazuje da je iza pokreta 1903. stajao Stjepan Radić i da, prema tome, pokret nije bio stihijski ako je tako i završio zbog zatvaranja Radića i vodstva opozicije. Naime, ban Khuen Hedervary, koji je imao Radića na listi nepoćudnih, dao ga je zatvoriti upravo stoga da ne može javno istupati te je onda, proglašivši prijeki sud, u ludbreškom području počeo nasilno gušiti pokrete. No sve je izmaknulo kontroli i jedne i druge strane. Radić je bio u zatvoru, no narod je burno reagirao na proglašenje prijekih sudova te je u Kunovcu bilo ubijeno šest ljudi, a nekoliko ih je bilo ranjeno. Nemiri su se teško smirivali, osobito u području Podravine gdje je, kako se tvrdi, Stjepan Radić uvijek nailazio na potvrdu kao što se smatra da je to njegov najpouzdaniji dio zemlje za rad.

Ključne riječi: Stjepan Radić, Antun Radić, ideološka osnova pokreta 1903., skupštine opozicije, Kunovečka buna, posljedice bune.

Key words: Stjepan Radić, Antun Radić, ideological foundation of movement in 1903., opposition assembly, Kunovec rebellion, consequence of rebellion.

Kunovečka buna je značajan politički događaj preko kojega se može dokazati da je pokret 1903. organizirani, a nikako stihijski pokret i da je iza toga stajao Stjepan Radić. Kunovečka buna je inače dosta dobro obrađena u dvije knjige, a spominje se nuzgredice i u svim povijesnim radovima koji se bave 1903. godinom.¹

Ova buna do danas živi u sjećanju naroda pa nijedan lokalni događaj u hrvatskoj povijesti nije dobio četiri spomen-ploče kao što je to dobila kunovečka buna.² Sjećanje održavaju u životu članovi Hrvatske seljačke stranke, no očito ne znaju zašto, kao što se zaboravilo zašto je Ludbreg tako uporno birao za poslanika Stjepana Radića. Gotovo svi istaknutiji hrvatski povjesničari koji

¹ Dragutin FELETAR, *Dva seljačka bunta*, Čakovec 1973.; Isti, *Povijest Kunovca. U povodu 90. obljetnice kunovečke bune*, Kunovec - Koprivnica 1993./94.

² Prva ploča je postavljena 1928. na župnoj crkvi u Koprivničkom Ivancu, druga na školi u Kunovcu posije rata, treća 1993. na kapeli Sv. Barbare u Kunovcu i četvrta 2003. na kući trgovca Krauzera ispred koje je došlo do krvoprolića.

su se bavili narodnim pokretom 1903. godine drže da je buna 1903. bila “sasvim stihijski pokret i da joj se hrvatska opozicija nije znala staviti na čelo”.³ No to nije točno jer je buna imala glavu; Stjepana Radića, ali on nije mogao djelovati jer ga je vlast u travnju 1903. zatvorila i nije ga puštala iz zatvora do kolovoza 1903., kada je pokret već bio ugašen. Točno je da kunovečku bunu treba vezati uz pokret 1903. jer je doista buna imala svoj uzrok u općim gospodarskim i socijalnim prilikama Hrvatske i Slavonije te sve jačoj mađarizaciji. No, ono što nije bilo poznato do ovog rada je to da je buna svoje pokretače imala u braći Radić: Antunu i još više Stjepanu. Umiješan u tu bunu u kojoj je smrtno stradalo šest Kunovčana, užasnut smrtima 17 ljudi koji su poginuli u sukobima sa žandarmerijom 1903. godine Stjepan Radić više nikada nije poticao narod na bunu i ograničavao se isključivo na borbu riječima. Mislim da u kunovečkoj buni treba tražiti uzrok mirotvorstva Stjepana Radića, a njegova uključenost u događanja rezultirala je istinskom privrženošću Ludbrežana i cijelog tog kraja Stjepanu Radiću te ga oni od 1906. pa sve do 1927. godine uvijek kandidiraju i biraju u Ludbregu, iako nije bio rođen u tom kraju.

Pokušat ćemo sustavno prikazati događaje koji su prethodili kunovečkoj buni, odnosno kako je Stjepan Radić bio umiješan u pokret 1903. na tom području, pri čemu ćemo morati zahvatiti malo širi prostor. Stjepan Radić našao se 1903. u tako zamrznutoj situaciji kao i cijela Hrvatska. Iako s francuskim doktoratom, bio je nepoćudan za državnog činovnika te su mu mogućnosti za preživljavanje bile vrlo ograničene ako nije htio potrošiti život radeći u nekoj kancelariji za nekog privatnog poslodavca kako je to radio na ribnjicarstvu u Končanici. No njegov bujan temperament, njegovo fenomenalno pamćenje i spoznaje do kojih je došao gledajući svijet Europe tjerali su ga na akciju da pokuša promijeniti zamrznutu političku scenu u Hrvatskoj i probudi narod u političkom životu.

STJEPAN I ANTUN RADIĆ

Stjepan Radić je bez sumnje najveća hrvatska povijesna ličnost u prvoj četvrtini 20. stoljeća. Kao sin mlinarčića iz Trebarjeva on je još kao dijete spoznao muke sitnih seljaka koji su dolazili samljeti malo žita ili kukuruza u mlin pričajući o svojim teškoćama. Vidio je da se za seljaka nitko ne brine i da narod vrlo teško živi iako više nije bilo kmetstva. Osobna sloboda ne znači ništa ako nije povezana s materijalnim blagostanjem. Iz brojne obitelji Radić dva su se brata ipak podigla vlastitom snagom: Antun i Stjepan Radić, profesor i politolog. Oni su se izvrsno dopunjavali i snažno utjecali jedan na drugog. Međutim, Antun je bio mislilac, a Stjepan je bio i mislilac, i organizator i realizator. Njegova nemirna narav bila je uzrok vrlo burnom životu, ali je i rezultirala ne samo njegovim osobnim spoznajama i prilagođivanjima vremenu, nego je utjecala i na seljaštvo koje je upravo Stjepan Radić uveo u politiku, stvorivši od njega snažnu polugu za mijenjanje društvenog poretka. Tijekom kunovečke bune samo je dva posto stanovništva imalo izborno pravo jer je ono bilo vezano uz plaćanje 30 kruna neposrednog poreza. Tko to nije plaćao nije bio politički čovjek i nije imao što reći. Seljaštvo je bilo obespravljeno, bez mogućnosti da se školuje, a sve je bilo uređeno pa je imao vrlo slabe mogućnosti i da nešto zaradi. Iako je od Mađarske do Zagreba išla željeznička pruga, od 1870. tarifna politika je bila takva da se favorizirao prijevoz na veće udaljenosti te je bilo jeftinije dovesti ciglu i crijep iz Mađarske u Zagreb nego dovesti crijep od Koprivnice do Zagreba. Službeni jezik na željeznici bio je isključivo mađarski, pa su se i svi obrasci za prijevoz robe ispunjavali na mađarskom ili njemačkom, a tako su se kupovale i karte. To je isključivalo dobar dio stanovništva od korištenja željeznice, a otvaralo put stranim trgovcima

³ D. FELETAR, *Povijest*, 57.

koji su vladali s oba spomenuta jezika i koji su svoj monopolni položaj koristili za samovlasno utvrđivanje otkupne cijene stoke i poljoprivrednih proizvoda. Ti su trgovci bili i osnivači štedionica te su, uz vlast, bili druga vlast na selu. Stoga su većinom i glasali za vladajuću stranku koja je štitila njihove interese održavanjem postojećeg stanja.

U takvoj sredini - gdje je seljaštvo bilo potpuno obespravljeno - probili su se braća Radić do najvišeg obrazovanja te je Antun 1893. stekao zvanje profesora hrvatskog jezika, a Stjepan je 1899. doktorirao na Slobodnoj školi političkih znanosti u Parizu, nakon što se školovao u Rakovcu, Zagrebu, Budimpešti i Pragu, zarađujući sam sredstva za svoje školovanje pisanjem. Međutim, već 1889. kao srednjoškolac, stojeći u gornjogradskom zagrebačkom kazalištu pri zadnjoj izvedbi opere Ivana pl. Zajca "Nikola Šubić Zrinski", jer je ban zabranio izvođenje hrvatske opere, zbog povika "Slava Zrinjskomu, dolje tiranin Hedervary" došao je na listu nepoćudnih, tj. onih koji su nepoželjni u Hrvatskoj i kojima ne treba dati ni kruha ni rada.⁴ Zbog odlaska u Rusiju već je bio na listi političkih sumnjivaca te je izgnan iz Zagreba 1890. na neodređeno vrijeme, no tu je zabranu kršio gdje god je mogao.

Godine 1893. ponovno je svratio na sebe pozornost jer je, boraveći ilegalno u Zagrebu na skupštini zagrebačkih sveučilištaraca, rekao da ban Khuen Hedervary nikada u Hrvatskom saboru ne izgovara hrvatsko ime.⁵ Sve je to onemogućilo Stjepanu Radiću da dobije stalan posao i nikada nije bio državni činovnik, što mu je dalo veliku slobodu mišljenja i ponašanja, ali ga je istodobno osudilo na silno mukotrpan život koji mu je i nagrizao zdravlje. U nizu sukoba s vlastima Radić je opet 25. lipnja 1893. naveo Khuena Hedervaryja kao čovjeka koji "deset godina tlači Hrvatsku" pa je osuđen na četiri mjeseca zatvora koje je počeo izdržavati u Petrinji 20. listopada 1893. godine. Radić se više puta sukobljavao s mađarskim željezničarima koji su odbijali govoriti hrvatski. O tim njegovim istupima pisalo se i u novinama.⁶ Radić je uhićen i 1895. s pedesetak studenata zbog spaljivanja mađarske zastave te je kao drugooptuženi osuđen na šest mjeseci zatvora koje je izdržavao u Bjelovaru.⁷ Nakon izlaska iz zatvora Radić drugi put odlazi u Rusiju, a poslije njegova povratka veliki župan dr. Milutin pl. Kukuljević-Sakcinski zatražio je 2. studenoga 1896. od bana Khuena Hedervaryja da Stjepanu Radiću odredi trajni boravak u njegovu rodnom mjestu Trebarjevu stoga što je njegov boravak u Koprivnici i dodir s "opozicionalnim elementima" pokazao da je opasan za društveni poredak, jer je "Radić osoba takova kojoj ništa sveto nije".⁸ Radić izbjegava internaciju te odlazi u Prag i Pariz, a zatim u Zemun, gdje stanuje kod dr. Rudolfa Horvata koji je ondje bio profesor. Od početka 1901. boravi u Končanici kod Čeha Josipa Kržepelke gdje je napisao brošuru "Kako ćemo iz našeg zla u dobro", čije je prvo izdanje tiskano u Sisku 1902. godine u 10.000 primjeraka kod Dujaka i odmah zabranjeno, ali je već dobar dio naklade bio raspačan.⁹ Od jeseni 1897. i Stjepanov je brat Antun ostao bez državnog namještenja jer nije htio prihvatiti premještaj u Gospić, smatrajući ga političkom odlukom koju je ishodio veliki župan Rubido Zichy. Antun je prije dolaska u Zagreb radio od jeseni 1893. do jeseni 1895. kao profesor u varaždinskoj gimnaziji, odnosno bio je upravitelj varaždinskog ženskog liceja. Ostavši bez posla, on je od 1897. pa do 1902. godine bio urednik Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena objavivši u drugom svesku i "Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu" (Zagreb,

⁴ Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progoni - zatvori - suđenja - ubojstvo 1889. - 1928.*, Zagreb 2003., 17. Službeno je kao razlog zatvaranja opere navedena nestašica novca.

⁵ B. JANJATOVIĆ, 21.

⁶ *Ista*, 41.

⁷ *Ista*, 72.

⁸ *Ista*, 80.

⁹ *Ista*, 82.

1989.), a onda je i sam krenuo u potragu za vrijednom građom te se u to uključio i Rudolf Horvat. Taj zadatak doveo je Antuna Radića u najneposredniji dodir s narodom u Hrvatskoj, Dalmaciji, Hercegovini i Bosni te ide tragom Ivana Kukuljevića Sakcinskog koji je išao istom rutom 30 godina ranije. Razgovara s ljudima, uspostavlja kontakte i piše. Pet svezaka Zbornika koje je uredio Antun Radić pravo su vrelo spoznaja o životu naroda.¹⁰ Manje radove i ono što je spoznao o problemu naroda Antun je objavljivao u listu koji je pokrenuo 1899. godine pod nazivom "Dom", a koji se kasnije zove i "Domić", za razliku od velikog lista Stjepana Radića "Dom" pokrenutog 1906. u Zagrebu.¹¹ Treba pogledati "Dom" Antuna Radića da se shvati kako su te novine bile opozicijski list koji je opisivao život naroda u Hrvatskoj, ali je to istodobno i kritika postojećeg stanja. Te su novine bile glavni propagator jednog drukčijeg života nego što je tada postojao na hrvatskom selu. Stjepan Radić je te novine pozorno čitao, a možda i sudjelovao u pisanju nekih članaka. "Dom" je 1902. godine imao kulturno-prosvjetiteljsku, ali i političku ulogu.¹² Naslovi članaka kao što su "Hrvatski novci i mađarski računi", "Kako to da sve manje imamo, a sve više radimo?", "Pravi mađaroni - narodna politika hrvatske Narodne stranke", "Narod se sve to više seli", "Ban je Mađar", "Računi nas ubiše!", "Zašto su tuđinci svuda gospodari", "Velika Mađarska", "Hrvatski računi s Ugarskom", "Nova financijska nagodba", "Politika hrvatske opozicije". U članku "Hrvatska seljačka stranka" najbolje se vidi da je taj list pripremio teren na kojem je buknuo pokret 1903. godine. Antun Radić piše da je vrijeme da se seljaci i sami za sebe postaraju.¹³ On smatra da treba pružati otpor tuđincima dok oni ne rastoče hrvatski narod te je naveo čak pet zapovijedi po kojima bi se Hrvati trebali vladati.¹⁴ On ukazuje na to da je narod snaga s kojom mora računati svaki političar.¹⁵ Zbog takvog sadržaja Radićev je "Dom" cenzura sve češće plijenila, što ukazuje na to da su vlasti shvatile opasnost od "Doma" pa je on 1904. i prestao izlaziti.

Za razliku od Antuna Radića koji je bio teoretičar, Stjepan Radić se među seljacima osjećao kao riba u vodi. U brošuri "Kako ćemo iz našeg zla u dobro", koja se potajno počela čitati u cijeloj sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Stjepan Radić ukazuje na mađarsko kršenje Nagodbe te na opasnost sve jače mađarizacije kroz politiku koju vodi ban.¹⁶ Kada je došlo do protusrpskih demonstracija u Zagrebu u rujnu 1902., Radić usmjerava razjarenu svjetinu protiv Mađara, no prije nego što je masa stigla do željezničke stanice Radić je bio zatvoren, a svjetina rasturena. Radićeva obrana na sudu da je obrana od Magjara "pravo naše ustavno i političko" pribavila mu je na raspravi zatvorenoj za javnost 22. rujna 1902. osudu na šest mjeseci teške tamnice. Banski stol je tu kaznu smanjio na četiri mjeseca, ali je Radić sve do 24. siječnja 1903. godine bio u zatvoru u Petrinji.¹⁷

ISTUPI STJEPANA RADIĆA NA SKUPŠTINAMA 1903. GODINE

Glavni dokaz Radićeve umiješanosti u pokret 1903. je rukopis "Osnove rada za gospodarsku, narodnu i političku obranu Hrvatske proti mađarskoj političkoj sili" koji je Stjepan Radić

¹⁰ Ivan PERIĆ, *Antun Radić, 1868. - 1919. Etnograf, književnik, političar*, Zagreb 2002., 104-112.

¹¹ Radić je 1906. pokrenuo novi "Dom" nakon što se razišao s Peroslavom Ljubićem koji je bio urednik virovških "Hrvatskih novina", kako su se od 1905. zvale novine "Podravec".

¹² I. PERIĆ, 116-118.

¹³ Dom, br. 5, 1902., str. 70-71.

¹⁴ "Sedma velevlast", Dom, br. 14, 1902, str. 211.

¹⁵ Dom, br. 19, 1902., str. 295.

¹⁶ B. JANJATOVIĆ, 82.

¹⁷ Ista, 82-83, 92, 94.

sastavio kao podsjetnik na njegove govore u 1903. godini i nikada nije bio tiskan u cijelosti. Rukopis je vjerojatno nastao potkraj 1902. godine kada se Radić odlučuje za žestoku napadačku politiku protiv Mađara.¹⁸ Radić piše da treba organizirati narodnu obranu pa nikako nije slučajno da se list Ivana Lorkovića u Osijeku pokrenut potkraj 1902. zove "Narodna obrana". Radić piše: "Danas je u Hrvatskoj jednodušno uvjerenje, da Hrvatska gosp/odarski/ ne samo nazaduje, nego da i propada, da se dapače gospodarski rastvara, ako motrimo gospodarski život domaćega hrvatskoga i srpskog pučanstva i ako narodno gospodarstvo pregledamo istodobno u svim njegovim granama (u ratarstvu, obrtu i trgovini). /.../ Još jednodušnije se vjeruje i zna, da Hrvati i Srbi u Hrvatskoj slabe, dapače i propadaju narodnostno.(...) Prirodno je, dakle, da je takvo jednodušno uvjerenje o gospodarskoj, narodnoj i političkoj opasnosti porodilo najprije misao o zbliženju svih hrvatskih opozicionalnih stranaka, da je u jednom dijelu hrvatske i srpske sveučilišne mladeži razvilo do svjesne spoznaje, da je potrebna zajednička obrana i zajednički rad svim Južnim Slavenima i da danas, u ovaj čas, iz toga uvjerenja nastaje težnja, organizovati narodnu obranu u Hrvatskoj u svim područjima misli, rada i života. Sve što je pošteno i patriotski u redovima hrvatskim i srpskim - a to je, hvala Bogu, ogromna većina hrvatske i srpske inteligencije, živo osjeća dužnost i potrebu braniti same temelje narodne egzistencije. Nitko si više ne umišlja, da nam je Jelačić god. 1848. spasio narodnost, a g. 1868. nagodba političku individualnost. /.../ Budimo dakle toliko muževni i priznajmo svaki sebi i svi jedan drugomu, da je u opasnosti sama naša narodna egzistencija i da se u istinu imadu braniti sami temelji, sami elementi našega gospodarskoga, narodnoga i političkog života.

Prvi uvjet za tu obranu jest, da ne tražimo krivca tomu zlu u nijednoj osobi, u nijednoj stranci, dapače u nijednom sustavu. Krivnja je i tu kao i svagdje na svijetu, i na pojedincima, i na strankama, i na tuđim ili tuđjinskim vladama i na - **narodu samom**. Ali naša zadaća nije, da svakomu njegovu krivnju odmjerimo, jer to nije moguće i jer to ništa ne bi koristilo, pošto su najveći krivci ili pokojni - a njima neka sudi Bog - ili tako mnogobrojni i jaki, da ne bismo mogli, ovako slabi osude nad njima izvršiti kad bismo i bili složni u njihovoj osudi. Recimo dakle s velikim Francuzom Sorelom: "Osobna optuživanja naprosto su uzaludna, ali iskustvo, koje smo tako skupo platili, mora nam koristiti".¹⁹

Prema tomu drugi uvjet za našu narodnu obranu jest taj, da od uzajamnoga optuživanja ne predjemo na političku indolenciju, koja na svako nasilje i bezakonje samo ramenima slegne, ni humanitarnu sentimentalnost, koja hoće da se brine za cijelo čovječanstvo i da radikalno izliječi čitavo ljudsko društvo, a ne zna se primiti praktičnoga i sustavnoga rada ni u svojoj najbližoj okolini i domovini. Praktičan je takav rad, za koji ne trebamo istom dokazivati i uvjeravati da je koristan, u našem slučaju, gdje govorimo o radu narodnom općenito korisnu. Sustavan je pak samo onaj rad, koji se ravna takvim načelima, za koja ne treba istom agitacije, da postanu općenita - ili barem vrlo razširena - t.j. koji se vodi u skladu s općenitim prirodnim i političkim zakonima. Elementarni prirodni zakon jest, da se nijedan živi organizam ne razvija bez povoljnih prilika normalno, t.j. da ne napreduje, ako nema nekoga stepena fizičke jakosti i zdravlja fizičkoga. Politički rečeno znači to: Ni pojedinac, ni narod ne može napredovati bez nekoga minimuma gospodarske sigurnosti i bez stanovite mjere osobne i narodne slobode./.../"

S takvim mislima Stjepan Radić je nastupio na pučkoj skupštini u Zagrebu 4. ožujka 1903. godine u zgradi Kola. U dvorani se okupilo oko 4000 Zagrepčana, a pred dvoranom je stajalo još 3000 građana, radnika i đaka svih stranaka pa je skupština nalikovala narodnom saboru, iako se

¹⁸ B. KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića*, I, Zagreb 1972., 403-408.

¹⁹ Albert SOREL, *Essais d'histoire et de critique: La politique française en 1866.*, Paris, p. 240.

narod okupio na jednostavan poziv sazivačkog odbora opozicije. Pravnik dr. Milan Heimerl iz Križevaca detaljno je opisao tijek skupštine koju je vodio Marijan Derenčin, ali oko kojeg su bili okupljeni Šandor Babić Gjalski, dr. Josip Frank, dr. Milivoj Dežman, dr. August Harambašić i dakako Stjepan Radić. Heimerl je opisao samu skupštinu u osječkom listu "Narodna obrana" ovako:²⁰ "Nu osobito moram iztaknuti vanredni dojam, što ga je na skupštinu proizveo govor g. Stjepana Radića. Ogromna masa ljudi bila je već kod prvih rieči u njegovoj vlasti. Njegove prve riječi: "Nama treba pameti" proizvele su na slušaocima dojam kao električna struja. Sve je podiglo oči i glasove i nitko se nije maknuo. Činilo se, da ljudi gutaju njegove rieči. Moć, što ju je imao nad slušaocima, bila je upravo vanredna, sugestivna. Madjarska mapa, što ju je pokazao narodu djelovala su kao grom na občinstvo. Dojam njegovog govora bio je neizbrisiv. Razumio ga je svatko i gospodin i seljak, to je dokazao onaj urnebesni krik i pljesak, što je prasnuo dvoranom kao pljusak vihorom razbudjenog mora". Heimerl je objavio cijeli govor iz kojega dajemo izvadak: "Narode! Ja vas vidim ovdje većinu, koji sigurno niste prvi put na skupštini, a najvolio bi, da vas nije nijednog, koji ne bi bio barem 100 puta, jer onda ili ne bi trebalo ove skupštine, ili ne bi bili pod tako sigurnom stražom, jer te straže ne bi mogle biti protiv nas. (Tako je! Živio!) Znam dobro, da očekujete, da Vam iznesem srce i da pokažem kuraže. Pamтите dobro: nama treba danas pameti; mi kuražu znamo pokazati osobito ondje gdje je ne bi smjeli imati. (Tako je!) Moja je zadaća, da vam u kratko kažem toliko toga, da ove rezolucije ne budu komad tiskanog papira nego plamen, gdje će izgorjeti jedan kaplarski stolac. (Živio! Dugotrajno odobravanje).

Reći ću vam pet istina, koje mora svaki Hrvat znati u pogledu našeg odnošaja financijalnoga prema Ugarskoj, a onda ću vas sjetiti naših prava i na koncu prikazati naše dužnosti. Prva je istina, da je prvu financijalnu nagodbu sklopio u ime Hrvatske magjaronski kraljevinski odbor, a u ime Ugarske magjarski kraljevinski odbor, dakle manjina na jednoj i drugoj strani. (Odobravanje). Mi nismo osiedili u ustavnoj borbi, ali znamo razlikovati većinu od manjine. U ime jedne države, a to mi i jesmo, ne može manjina sklopiti nagodbe zakonito. Formalno zakonito jest, ali o tom ne ćemo govoriti, nego o tom, da magjaronstvo, kad je bilo najjače, ne bi moglo sazvati ovakove skupštine, makar bi ih svi oni, koji nas ovdje oko zgrade čuvaju, tjerali u ovu dvoranu. (Tako je! Burni "Živio!" Istina!) Ako je tako, treba samo dokazati, da su Magjari u manjini, a to dokazuje evo ova mapa magjarskog ministra trgovine (Govornik razvije zemljovid na kojem su narodnosti Ugarske bojama označene). Njih ima po njihovom zadnjem popisu 48 %. Zle posljedice, koje su iz ovog fakta nastale, jesu, da magjaronstva manjina ne osjeća nikakove odgovornosti, jer naprosto i ne može biti nikomu odgovorna, kad nitko za njom - ne stoji. (Tako je!) I tako si samo možemo protumačiti, da se financijalni pregovori nisu nikada dovršili u pravo vrijeme. To je druga istina. Treća je istina, da se u nagodbi između Austrije i Ugarske radi samo o uredjenju jednog diela državnih financija, dok se u nagodbi između Hrvatske i Ugarske radi o celom našem državnom kućanstvu, o svim našim javnim prihodima do zadnjega našega novčića, od nametanja poreza, pa do stavljanja zadnjeg novčića u proračunu. Četvrta je istina, koju treba zapamtiti. /.../

Osim Radića na ovom prosvjednom sastanku govorili su i Vitomir Korač, Hinko Sirovatka i pravnik Jemeršić. Vjerujemo da je među onih sedam tisuća slušača ili kako misli Milan Marjanović 10.000 ljudi bilo ljudi i iz Zagorja i Podravine.²¹ Dogovoreno je da se sa skupštinama nastavi pa je Antun Radić bio sazivač nove skupštine u Hrvatskom sokolu 11. ožujka 1903.

²⁰ "Pučka skupština u Zagrebu", Narodna obrana, 60, 14. III. 1903., str. 2-3.

²¹ Milan MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret*, II, Dubrovnik 1904., 74. Tamo je tu brošuru tiskao Milan Goszl koji je nešto ranije vodio Hrvatsku dioničku tiskaru u Zadru.

godine. Na toj je skupštini ukazano na pretjerano iseljavanje, na Posavinu koja trpi od poplava, na neuređene rijeke i loše ceste te da Hrvatska propada i da računi s Mađarima nisu čisti. U javnosti se zna samo za izravne poreze, a sve ostalo ide direktno u Budimpeštu i ne obračunava se, a u proračunu Ugarske se ne vidi što doprinosi Hrvatska. U svom govoru Fran Vrbanić - koji se još 1897. kandidirao u ime Udružene opozicije u novigradskom kotaru, a koji je 1897. objavio knjigu "Osvrt na financijalnu nagodu između Ugarske i Hrvatske" - s pravom traži da se osnuje posebni financijski odsjek hrvatske vlade i da treba ustanoviti financijsku kvotu prema stvarnom doprinosu Hrvatske ugarsko-hrvatskom proračunu. Nastupio je i Milan Marjanović rekavši na toj skupštini "... da se netko može izrabljivasti samo tako dugo, dok ne umre ili se ne digne: mi umreti nećemo i nesmijemo, preostaje samo, da se dignemo i da vršimo dužnost samoobrane".²² Međutim, održati skupštinu ili javni skup pa čak i pouzdanički skup u Zagrebu bilo je sve teže te se stoga pokret iz Zagreba prelio po cijeloj Hrvatskoj. No, ni u provinciji nije bilo lako jer su tamo okupljanje zabranjivali kotarski načelnici pod najrazličitijim izlikama. Sukob se danomice zaoštavao te je policija rastjerivala demonstrante. Radić, koji nastupa u okviru opozicije jer nema svoje stranke, ne želi da se sukobi zaoštire pa upozorava na pouzdaničkoj skupštini 15. travnja 1903. u restauraciji Kolo koja je imala na dnevnom redu raspravu o javnim prilikama u Hrvatskoj i u glavnom gradu Zagrebu da se ne borimo kamenjem "...jer će svaki kamen pasti na našu glavu", ali traži borbu "... jer mi se moramo boriti proti podlosti, kukavluk, izdaji, magjaronstvu" te traži ne samo da narodni zastupnici zatraže da se odmah skine mađarski napis sa zgrade prometne željezničke uprave, nego i da se skine mađarska zastava u Zaprešiću koja je ponovno postavljena nakon krvavog sukoba 11. travnja kada je ubijen Pasarić i da se skupštine ne brane.²³ Na toj skupštini u Kolu je dogovorena i nova skupština u zgradi Hrvatskog sokola za 19. travnja.

No ni ban Khuen nije mirovao i on 17. ili 18. travnja dobiva punomoć u Pešti za nasilno gušenje pokreta pa se moglo očekivati da će doći do oštrijih sukoba jer se i masa radikalizira te neki već traže puške.²⁴ Jedna takva demonstracija bila je 16. travnja 1903. pred Sveučilištem te je vojska blokirala ulice prema Jelačićevu trgu jer se mislilo da će demonstranti tamo krenuti. No masa je, predvođena Radićem, otišla prema kolodvoru te je 15 minuta demolirala na željezničkoj stanici kancelarije, ali su veće devastacije bile spriječene po oružnicima.²⁵ Svima se činilo da se pokret usmjeruje na željezničke stanice pa je stradala i tek dovršena zgrada željezničke stanice u Karlovcu, a treba znati da je Radić išao u školu u rakovačkoj gimnaziji te je njegov utjecaj na Karlovac i Petrinju bio velik. Počela je igra sa zastavama gdje narod skida, a vlast postavlja mađarske zastave na željezničke stanice kao simbol svoje moći.

Želeći izbjeći pretvaranje demonstracija u krvave sukobe, Stjepan Radić odlazi izvan Zagreba. Na poziv virovskog novinara Peroslava Ljubića održana je u Virju na Uskrsni ponedjeljak pouzdanička skupština na kojoj se skupilo stotinjak ljudi. Stjepan Radić je govorio da se seljaci moraju udružiti u Hrvatsku seljačku zadrugu koja je vezana uz Hrvatsku poljodjelsku banku, u čijem je upravnom odboru i on bio, i da ne treba osnivati veresijske udruge jer su one financijski vezane uz mađarsku državnu banku. Nemamo točno zabilježeno što je Radić rekao na toj skupštini, no on je u jednosatnom govoru razložio osnovu financijske politike države. Objasnio je na kakvom je temelju sklopljena financijska nagodba, što su kraljevinski

²² "Za financijalnu samostalnost i proti vojnim osnovama", Narodna obrana, 57, 11. III. 1903., 2.

²³ "Skupštine u Hrvatskoj. Prijateljski dogovor u Zagrebu", Obzor, 16. IV. 1903., str. 1-2.

²⁴ M. MARJANOVIĆ, 82.

²⁵ "Zagreb", Narodna obrana, 89, 19. IV. 1903., 4.

odbori čiji rad nitko ne kontrolira te da je Hrvatska, i po priznanju samih Mađara, prikraćivana od Ugarske svake godine za više milijuna kruna. Napokon je iznio što, prema njegovu mišljenju, Virje, a i cijela Podravina treba raditi da taj pokret rodi uistinu dobrim plodom. Radić je rekao: "1. Pozivljemo i molimo sve narodne opozicionalne zastupnike, da i u svojim izbornim kotarima i po cijeloj Hrvatskoj sami priredjuju i vode javne ili barem pouzdaničke skupštine za financijalnu samostalnost, pa i za obranu i proširenje ustavnog prava, naročito za sveobće izbornu pravo, za slobodu štampe i za slobodu sastajanja i udruživanja; 2. Pozivljemo i molimo naše rodoljubno svećenstvo, da i ovom zgodom činom zasvjedoči svoju narodnu sviest i svoju političku zrelost, da doskora ne bude u Hrvatskoj nijednoga župnoga dvora, u kom ne bi bilo barem pouzdane skupštine za svrhu netom spomenutu; 3. Pozivljemo i molimo sve hrvatske neodvisne listove, da i nadalje ne prestanu pisati o financijanim i ustavnim pitanjima a za dosadašnji njihov rad u tom pravcu izrazujemo im svoje iskreno priznanje i zahvalnost; 4. Pozivljemo seljačtvo i gradjanstvo širom ciele hrvatske domovine, da svuda zahtieva i priredjuje ovakove skupštine, pak ujedno molimo i preporučimo, da se na njima vazda vlada ozbiljno, mirno i dostojno, kako i treba narodu, koji je u velikoj nesreći i koji se proti bezakonju može uspješno boriti smao zakonom, a proti nasilju samo s velikom sviešču s jakom slogom i razboritom odvažnošču." Osječka "Narodna obrana" završava prikaz te skupštine tekstem "Po tom je predsjednik završio ovu skupštinu, koja je još isti dan u čitavom Virju izazvala takove razgovore, poslije kojih moraju sliediti ozbiljni i promišljeni rodoljubni čini. I tako se bielo Virje počelo spremati, da postane glavni grad seljačke naše ustavne krajine".²⁶ S obzirom na ovaj tekst Peroslava Ljubića, virovska skupština izražava ogorčenje naroda i Radićeve riječi imaju zadatak smirivanja i upućivanja na borbu riječima. No isto tako se vidi da su prisutni bili silno ogorčeni na postupke žandarmerije, policije i vojske u Zagrebu koja je rastjerivala ljude po ulicama mašući sabljama. Čini se da je jedan pouzdani sastanak morao biti i početkom svibnja, ali je "Podravec" zaplijenjen, a i Radić sjedi u zatvoru pa vjerojatno to do njega nije došlo.²⁷

Bila je zakazana skupština i u Ludbregu za 19. travnja, ali ni ona nije održana te su ludbreški župnik Ivan Bočkaj, martijanečki župnik Franjo Stanetty, ludbreški odvjetnik dr. Damaški te Vinko Filipec, Milutin Hrzić, Mate Gaži, Mihovil Kovačić, Franjo Milhofer, Petar Mihinić, Vilim Seitz, Antun Schlegel izjavili u ime Hrvatske stranke prava i opozicije u cjelini da usvajaju ono što je zaključeno u Zagrebu.²⁸ Zabranjivanje skupština i okupljanja silno je uzrujalo narod. No i vlast pokazuje strah pa su 22. travnja oružnici i vojska počeli čuvati željezničku prugu na liniji Čakovec - Varaždin.²⁹ Radić drži pouzdanički sastanak u Končanici i u Daruvaru osjećajući da je zaštićen Česima koji su tu živjeli.³⁰ A onda preko Križevaca dolazi u Gradec kraj Vrbovca gdje drži govor. No to je već vrijeme kada ban ima ovlaštenje za uspostavljanje prijekih sudova te je u Gradecu uhapšeno 150 ljudi i proglašen je prijeki sud. Odvođenje zatvorenika u Križevce izazvalo je burnu reakciju naroda te je veliki župan Dragan Trnski obećao narodu da će se prijeki sud ukinuti, što je dovelo do njegove suspenzije od viših vlasti i do zatvaranja glogovečkog župnika Frana Novaka, pravaša, jer je bunio "seljake". To izaziva nova okupljanja naroda, pri čemu su oružnici zapucali na seljake.³¹

²⁶ "Pouzdanická skupština u Virju", Narodna obrana, 88, 18. IV. 1903., str. 3. Tekst je najvjerojatnije pisao Peroslav Ljubić.

²⁷ "Virje", Narodna obrana, 105, 8. V. 1903., str. 2.

²⁸ "Ludbreg", Narodna obrana, 91, 22. IV. 1903., str. 2.

²⁹ "Pruga Čakovec - Varaždin", Narodna obrana, 94, 25. IV. 1903., str. 3.

³⁰ "Končanica", Narodna obrana, 91, 22. IV. str. 1.; "Daruvar", Narodna obrana, 92, 23. IV. 1903., str. 3.

³¹ "Križevci", Narodna obrana, 104, 7. V. 1903., str. 3.

Skupštinski pokret nailazi dakle na sve veće teškoće iako je početkom travnja zatražena dozvola za 31 javnu skupštinu te su najavljeni pouzdanički sastanci stranaka u 12 mjesta.³² U Karlovcu je 6. travnja Stjepanu Radiću oduzeta riječ na skupštini jer mogu govoriti samo Karlovčani.³³

Stjepan Radić je sve ljući što mu se zatvaraju usta te traži da narodni zastupnici odu do bana te da se stave na čelo narodnog pokreta i zahtjeva. Po svemu se čini da je u tome i uspio, ali su zastupnici reagirali prekasno jer se ban Khuen Hedervary već odlučio na primjenu sile i uvođenje prijekih sudova. Naime, oporbeni zastupnici su doista 22. travnja 1903. uputili banu pismo koje je Mile Starčević, odvjetnik u Zagrebu a saborski zastupnik Sv. Ivana Zeline, pročitao 20. lipnja 1903. i u Hrvatskom saboru.³⁴ Radić, dakako, nije potpisnik tog pisma jer nije bio narodni zastupnik, ali cijeli je memorandum napisan u njegovu duhu jer se poziva na povijesno, narodnosno i prirodno pravo naroda te traži potpunu primjenu Nagodbe. Napada se bana da je kršio zakonita zajamčena prava naroda i navode se brojne konkretne povrede Nagodbe. Tu čitamo: "Tako je Vašoj Preuzvišenosti pošlo za rukom stvoriti si saborsku većinu, koja se jednako s Vama s jedne strane protivi svakom proširenju ustavnih prava i odobrava sve njihove povrede po javnih organih, a s druge strane ne čini, kao ni vladavina Vaše Preuzvišenosti, sasma ništa ni na zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru, ni kod zajedničke vlade, da se dokinu dosadanje i zaprieče buduće državnopravne povrede, te zaprieči posvemašnje zanemarivanje gospodarstvenih interesa kraljevine Hrvatske i Slavonije". U ovom zadnjem dijelu misli se dakako na velike ugarske zajmove koje je Budimpešta dignula i koji su trošeni za uređenje srednjeg dijela Dunava i lijeve obale Drave, gradnju modernog ugarskog parlamenta i drugo, dok Hrvatska koja participira na tim zajmovima ne dobiva ništa. U spomenutom memorandumu ukazuje se na to da ban protuustavnim načinom progoni slobodni tisak, ne dopušta održavanje skupština i kad se zbog vješanja mađarskih zastava i napisa javlja nezadovoljstvo i ogorčenost pučanstva, tada štiti zastave i natpise policijom, čime može uvesti trenutačni, ali ne i trajni pravi mir zasnovan na zadovoljstvu naroda. Memorandumom se traži da se ne zabranjuje održavanje javnih skupština i pouzdanih sastanaka te da se državnim odvjetnicima zabrani da "bezrazložno" plijene novine i tisak, kao i da se skinu protuzakoniti mađarski natpisi i zastave sa zgrada zajedničkih hrvatsko-ugarskih ureda.

Opozicija s Radićem na čelu je u međuvremenu dala direktivu da se pokret ima raširiti na pokrajine. "U svakom mjestu neka se narod sastaje u pouzdane skupštine, a kada dodje oružana sila, neka joj suprotstavi pasivan otpor. Na skupštinama neka se govori usprkos zabrane i na poziv neka se ne razilazi, nego da oružnici moraju svakog pojedinca iznijeti formalno van. Ne opirati se silom, ali niti se ne pokoriti sili. Ne učiniti ništa kriminalnoga, ali zato tim konsekvantnije neprestano obdržavati sastanke i dati se silom odstranjivati. Ovakovim otporom bi se ujedno markiralo narodne zahtjeve i smisao pokreta, pa će tako sila ili sve pozatvarati ili dozvoliti ustavni izražaj narodne volje".³⁴

Međutim, dva dana nakon što je pismo upućeno banu Stjepan Radić se našao u zatvoru zagrebačkog Sudbenog stola zbog smetanja javnog mira i rušenja ustavnog poretka. Pozatvarano je i cijelo uredništvo "Obzora" na čelu s Josipom Pasarićem, a u Osijeku uredništvo "Narodne obrane" dr. Ivan Lorković i Većeslav Wilder, dok se se dr. Dragutin Neumann, suvlasnik Hrvatske

³² "Skupštine", Narodna obrana, 82, 10. IV. 1903., str. 2-3.

³³ Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903./4*, Zagreb 1961., 207; "Pismo Banu", Narodna obrana, 91, 22. IV. 1903. - prilog.

³⁴ M. MARJANOVIĆ, 87.

dioničke tiskare, sklanja u Mali Lošinj i u Dubrovnik.³⁵ Naime, Lorković se u proljeće 1903. založio za tiskanje Radićeve brošure “Hrvatske financije” u osječkoj Hrvatskoj dioničkoj tiskari, koja je uskoro doživjela tri izdanja. Ivan Lorković je bio sin Blaža Lorkovića, prvog predavača političke ekonomije na 1874. otvorenom zagrebačkom sveučilištu. Blaž Lorković je dio djetinjstva proveo kod svog ujaka Pavla Draganeca, župnika u Rasinji, pa je ljubav za taj kraj prenio i na Ivana Lorkovića koji redovito u “Narodnoj obrani” piše o prilikama u Virju, Koprivnici i Zagorju, a i sam je bio sudac u Klanjcu dok se nije počeo baviti novinarstvom.³⁶ Dokumentacija upućuje na to da je na Radićevo hapšenje znatno utjecao dopis varaždinskog državnog nadodvjetnika 17. travnja 1903. da se među “... agitatorima osobito odrješito isticao kao najpogibeljniji agitator poznati Stjepan Radić, kako se to vidi iz njegovih govora držanih u Karlovcu, Virju i Zagrebu...” te na osnovi toga predlaže da se protiv Radića odredi krivični progon i istražni zatvor.³⁷ Radić je boravio u Varaždinu početkom 1903. jer mu je tu tiskan drugi dio “Uzničkih uspomena” (prvi dio je tiskan u Novom Sadu u tiskari Popović) koje je 30. srpnja 1903. zaplijenio Sudbeni stol u Varaždinu.³⁸ Istraga protiv zatvorenog Radića se hotimice zateže i optužnica je podignuta tek 18. srpnja 1903. godine, a suđenje je održano od 10. do 14. kolovoza 1903., i to u zatvorenom procesu kako javnost ne bi čula Radićeve odgovore.³⁹ Radić je dobio dva mjeseca strogog zatvora pooštrena postom i samicom, ali je zapravo dobio više kada se računa da je od travnja sjedio u zatvoru. No izvršenje kazne je odgođeno do pravomoćnosti presude jer se žalio i državni odvjetnik zbog preblago odmjerenе kazne, ali i Radić koji je tražio oslobađajuću presudu. Zagrebačkom suđenju pridružen je i varaždinski proces zbog “Uzničkih uspomena” jer je to tražio državni odvjetnik bojeći se da bi suđenje u Varaždinu moglo dovesti do demonstracija u tom gradu, pogotovo stoga što se već pripremao proces protiv Kunovčana i pobunjenika u Vinici, Bednji, Kamenici, Ivancu i Belcu.⁴⁰ Radić zbog toga nije mogao slobodno djelovati ni u drugoj polovici 1903. godine pa je u Novigradu Podravskom 6. prosinca 1903., dakle na samo Nikolinje, u kući Stjepana Vedriša govorio Stjepanov brat Antun Radić pred 2000 ljudi, objasnivši karakter pokreta 1903. godine. Treba reći da su prvu skupštinu sazvanu za 15. studenoga 1903. kotarske oblasti u Koprivnici zabranile pod smiješnom izlikom da su prostorije premalene.⁴¹ Radić je prema tome bio izvan političkog djelovanja od travnja 1903. pa sve do kraja godine, a onda su kunovečki događaji već bili povijest. Njegovo udaljavanje iz javnosti bilo je očito dobro isplanirano, možda je bio i opomenut da se više ne miješa u politiku jer svakako je neobično da nakon izlaska iz zatvora u 1903. godini javno ne istupa.

Međutim, stvari su izmahnule kontroli vlasti. Na policijski pritisak u Zagrebu u travnju mladež se rasula na sve strane i od 19. travnja u selima su se pojavljivali ljudi koji su sazivali sastanke, širili vijesti i ukazivali na to da je politika interes naroda. Pokret je počeo rasti, dobivati karakteristike borbe protiv unutarnje tiranije, protiv tiranije uprave, protiv ljudi tirana. “Borba za slobodu je dobila socijalno značenje, kao što je borba za političku emancipaciju dobila u financijskom pitanju ekonomsku podlogu”.⁴² Ljudi su postali nestrpljivi jer su stalno čekali

³⁵ “Zatvaranja”, *Narodna obrana*, 86, 16. IV. 1903.

³⁶ D. PAVLIČEVIĆ, “Ekonomska i društveno-politička djelatnost Blaža Lorkovića”. *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15. do 20. st.*, Zagreb 1984., 251.

³⁷ V. BOGDANOV, 242.

³⁸ B. JANJATOVIĆ, 102.

³⁹ *Ista*, 101-102, 105-106, 108.

⁴⁰ *Ista*, 102-103.

⁴¹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Politički život Novigrada Podravskog do Drugog svjetskog rata. Općina Novigrad Podravski* (ur. Hrvoje Petrić), Novigrad Podravski 2001., 94.

⁴² M. MARJANOVIĆ, 88.

Radića da im se stavi na čelo. U Hrvatskom zagorju seljaci su svaki čas dolazili zastupnicima opozicije te pitali “Kad ćemo i mi nešto početi?”, a neki su predlagali da Mađarima treba navijestiti rat i u njega uključiti domobrane. Ponegje su počele navale na dvorce. Narod je osobito oštro pazio da se nigdje ne izvjesi mađarska zastava, a svagdje su se čule parole “Hoćemo naša prava!”, “Hoćemo vršenje zakona!”, “Hoćemo naše novce i slobode!”, “Hoćemo narodnu vladu, narodne ljude!”. Tražilo se da Khuen ne dočeka 20. godišnjicu svog vladanja, a taj se datum bližio.⁴³ U Varaždinu su se 19. i 20. travnja 1903. sukobili redarstvenici i demonstranti zbog zabrane skupština.⁴⁴ U Križevcima je sukob izbio 24. travnja 1903. te je uhapšena 21 osoba. Iza tog pokreta u Križevcima stoji pravnik Milan Heimerl.⁴⁵ U Drnju je potkraj svibnja 1903. provaljeno u crkvu te se u narodu širila vijest da će svi mađaroni biti poubijani. U Đelekovcu je na vatrogasnom spremištu 25. lipnja, dakle dan uoči kunovečkog krvoprolića, bio nalijepljen proglas kojim se poziva pučanstvo na ustanak: “Sad je cajt da se dignete, dok mi dođemo. Brojnim lecima su seljaci pozivani neka se dignu i neka navale na općinske urede, na gruntovne oblasti i neka si sami pravdu kroje.”⁴⁶

Dakako, Radić sjedi u zatvoru sve do kolovoza 1903. godine te ne može smirivati narod niti ga savjetovati.

KUNOVEČKA BUNA

Kunovec je, osim Koprivničkog Ivanca, bio najveće naselje u koprivničkoj općini. Godine 1900. imao je 833 stanovnika i bio je zatvoreno i tradicionalno mjesto. Stanovništvo Kunovca je kao posjed koprivničkih kapetana godinama trpjelo samovolju vojnih vlasti u Koprivnici i tek su 1768. prestala podavanja desetine vojsci. No potom dolazi do čestih promjena vlasnika Kunovca, s time da ni zadnji veleposjednici Inkey de Pallin iz Rasinje nisu pomogli Kunovčanima da se podignu iz bijede. Kunovec je ležao na graničnom području između civilne i vojne Hrvatske sve do 1874. godine, a onda između Bjelovarsko-križevačke i Varaždinske županije. Često prebacivanje iz jednog područja u drugo nije koristilo stabilizaciji stanja.⁴⁶

Kunovečka buna izbila je 26. lipnja 1903. godine. No, ona ima svoj početak u ludbreškoj buni i mislim da ta dva događaja treba povezati. Naime, prema “Narodnim novinama” u noći sa 21. na 22. lipnja 1903. oko 200 seljaka iz Hrastovskog, koje je imalo oko 730 stanovnika, upalo je u Ludbreg te su razbili prozore na kotarskom sudu kamenjem, a potom su sve porazbijali i polupali u trgovini Židova Vilima Scheyera. Htjeli su spaliti i knjige s upisima svojih dugova i zaduženja u njegovoj štedionici, ali im to nije uspjelo. Od nekih trgovaca koji su glasali 1903. godine za vladinu Narodnjačku stranku na županijskim izborima tražili su da budu “dobri Hrvati” i da rade “za hrvatski narod” te da tako i glasaju.⁴⁷ Kotarski načelnik Ludbrega Mihailo Makkay⁴⁸ hitno je zatražio iz Zagreba proglašenje prijekog suda, a u međuvremenu je općinski bilježnik Čavlek s četiri oružnika i uz pomoć mađarskih ulana koji su tu bili na vježbi uhapsio više seljaka koje su željeli sprovesti u zatvor u Ludbreg. No oko 150 seljaka napalo je tu povorku te zatražilo da se

⁴³ Isti, 104, 106.

⁴⁴ V. BOGDANOV, 18.

⁴⁵ Isti, 19.

⁴⁶ D. FELETAR, *Povijest Kunovca*, 17.

⁴⁷ V. BOGDANOV, 161.

⁴⁸ Mihailo Makkay bio je kasnije kotarski predstojnik u Slatini i onda u Daruvaru. Izjašnjavao se čas Mađarom, a čas Hrvatom.

zatvorenici puste. Na to im je pola konjaničkog eskadrona sa satnikom Despotom došlo iza leđa te je teže ranjen Bolto Petrušanec i uhićena su 73 seljaka koja su odvedena u zatvor u vlastelinski dvor u Ludbregu. Potom su se pobunili seljaci iz Kućana i Slanja tražeći oslobađanje zatvorenih, no i njih je vojska okružila te je zatvoren još 81 seljak. Naredbom bana 23. lipnja proglašen je prijeki sud na području ludbreškog kotara te je za brahijalnog povjerenika u Rasinji imenovan Josip pl. Mihalović. Prijeki sud proglašen je i u Bakru zbog sličnih nemira u Senju i okolici te su očito Ludbreg i Senj bili mjesta najvećih nemira u Hrvatskoj.

Proglašenje prijekog suda bilo je velika prijetnja seljacima. Naime, u pamćenju naroda živjelo je sjećanje na prijeki sud iz 1848. godine, kao i Rambergov prijeki sud iz 1883. godine koji je izbio zbog kompliciranog sustava nakupa državnih poreza i prireza te je pobunu naroda jedva smirio Ognjeslav Utješenić Ostrožinski. Mihalović je odredio da se proglasi objese u svim selima. Rasinjski općinski blagajnik Aleksandar Novak dobio je 23. lipnja zadatak da oglase o prijekom sudu izvjesi u Kunovcu, Subotici i Pustakovcu. No, Antun Balaško, kojega su smatrali kolovođom bune, Novaku je, kad je 24. lipnja došao u Kunovac, rekao: "Pa, kaj gospon blagajnik, kaj su oni sim došli, bi nas šteli mađarizirati, no (boga vam) vašega, čekajte dog dojdju oni, ja ih bum vodil, onda ćete vi znati, ja znam kam ih bum vodil." Na upit tko su to "oni", Balaško je odgovorio "juristi".⁴⁹ Mislim da je Balaško mislio ne na Hrvatsku stranku prava u užem smislu, nego na pravnika dr. Milana Heimerla, Stjepana Radića i možda Ivana Lorkovića.

Kunovečki seljaci su na Novakov pokušaj da izvjesi oglas reagirali neprijateljski, a Antun Balaško mu je rekao da su seljaci ogorčeni i na sudove i na fiškale te na način ubiranja poreza i dugova. Seljaci su glasno negodovali i pri drugom pokušaju lijepljenja plakata te su dali da s kapele zvone zvona. Potom su oružnici koji su pratili Novaka zapucali u okupljeni narod te su petoricu seljaka na mjestu ubili, a kasnije je u koprivničkoj bolnici umro i Ignac Petran. Nekoliko je seljaka i seljanki ranjeno i liječili su se kod kuće, a sedmorica, među kojima i Antun Balaško, u koprivničkoj bolnici.⁵⁰ Mihalović je, uz asistenciju vojnika, ipak 26. lipnja 1903. nalijepio oglas na kuću trgovca Ivana Krauzera i tako obavio svoj nalog.

No nakon krvoprolića u Kunovcu 26. lipnja 1903. nikada više nije bilo isto kao prije ni na širem području. Vlasti su se i dalje silno bojale Stjepana Radića, a to su znali i političari. Varaždin nastoji Stjepana Radića držati daleko od sebe pa čak i suđenje zbog "Uzničkih uspomena" prebacuje u Zagreb.

Međutim, do tada blokirane vijesti o pokretu 1903. počele su probijati izolaciju. Antun Schlegel, koji je radio kod veleposjednika Pavla Raucha kao učitelj njegove djece, otišao je u Beč i osnovao informacijski biro u koji su počele stizati sve vijesti iz zemlje, koje su potom slane dalje u Prag, Francusku, Rusiju, Srbiju, ali i Osijek i u Dalmaciju.⁵¹ Osobito je mnogo o događajima u Hrvatskoj pisao klerikalni list "Slovenec" i liberalni "Slovenski narod" do kojih su se vijesti krijumčarile preko Varaždina. U Sloveniji su se čak počele održavati skupštine solidarnosti te se moglo vidjeti kako se po selima, uz slovensku, vije hrvatska trobojnica.⁵² Naime, u Sloveniji su gospodarske i političke prilike bile mnogo bolje nego u Hrvatskoj koja je potpadala pod Mađarsku. Slovenija je bila direktno pod Bečom i, kao i za Češku, njezini su

⁴⁹ D. FELETAR, *Povijest Kunovca*, 52.

⁵⁰ Isto, 32-35. D. Feletar je obradio detalje ove bune te ih ja u ovom radu ne prepričavam, nego upućujem na dotičnog autora.

⁵¹ M. MARJANOVIĆ, 93. Odječka "Narodna obrana" raspolaže boljim podacima o pokretu 1903. nego zagrebačke novine, jer prima informacije telefonski preko Beča. (Vidi M. KOLAR, "Dr. Ivan Lorković i "Narodna obrana" 1902. - 1905.", *Osječki zbornik*, 27, Osijek 2003. (primljeno za tisak)

⁵² M. MARJANOVIĆ, 101.

zastupnici skladno surađivali u Carevinskom vijeću. Politika je u Sloveniji bila mnogo liberalnija nego u mađarskoj Translajtani. U Sloveniji se vodila poticajna industrijska politika za razliku od Hrvatske gdje se dozvola za osnivanje tvornica dobivala rijetko ili nikako.

No pokret 1903. godine u Hrvatskoj nije bio izveden do kraja. Kao da se zaustavio na Zaprešiću, Ludbregu i Kunovcu i njihovim žrtvama. Pokret je stao jer je policija stavila Stjepana Radića u zatvor, a on je očito bio glava, mozak cijelog pokreta. Kada se u Dalmaciji čulo da je pred sud stavljeno 100 Ludbrežana i Kunovčana, neki su obukli crninu, a hrvatski emigranti u Americi počeli su skupljati novac za stradalnike. Iz Amerike je Zagrebu čak ponuđeno 15.000 naoružanih boraca, a isto toliko je ponudila i Dalmacija.⁵³

Nakon Kunovca ban Khuen živi u strahu te je na Tijelovo bio sretan kada mu je kiša omogućila da se "dostojanstveno" povuče u banske dvore. Nije bio siguran za svoj život iako su ga štitila dva reda ulana, četiri reda vojnika, žandari i policajci.⁵⁴ Požar na Sajmištu i na skladištu drva južno od Južnog kolodvora te vijesti da će se izvršiti navala na Banske dvore dovode zemlju u izvanredno stanje. Cijeli Gornji grad prepun je vojske koja je dovedena iz Štajerske. Sve je to uvjerilo Khuena da mu nakon Kunovca više nema opstanka u Hrvatskoj. Tako jedne noći on nestaje da bi iz Budimpešte na daleko dalje vladao Hrvatskom.

Imenovanje novog bana Teodora Pejačevića iz Našica u srpnju ponešto je ublažilo situaciju te je u Osijeku pušten Lorković, a u kolovozu i Stjepan Radić. No još tri mjeseca cijelo je vojništvo Hrvatske i Slavonije na nogama. U zatvorima se našlo oko 3000 ljudi, a 17 ih je ubijeno. Promet u zemlji je bio poremećen. Dvadesetogodišnja pacifikatorska politika bana Khuena Hedervarya pokazala se neuspjehom. Zemlja je tražila promjene, gospodarski napredak, kretanje, ulaganje. Khuenovo gospodarsko krpanje hrvatskih potreba dovelo je Hrvatsku na rub bijede, a masovni odlazak stanovništva u emigraciju pokazuje da su ljudi izgubili svu nadu u budućnost.

Ni na koprivničkom području nije bilo posve mirno. Kotarski predstojnik iz Koprivnice zatražio je 29. lipnja 1903. od varaždinskog velikog župana Rubida Zichiyja da vojskom osigura ugljenokop u Žlebiću kraj Koprivnice jer su stanovnici Staroga grada prijetili ravnatelju rudnika Franji Janoti uništenjem rudnika. Naime, Janota je u koprivničkom svratištu "K caru austrijskome" psovao Hrvate 27. travnja 1903., što je dovelo do demonstracije 200 koprivničkih omladinaca.⁵⁵ Bio je to socijalni, ali i nacionalni izraz nezadovoljstva jer je Janota bio stranac koji je radnike premalo plaćao za težak rad.

Rasprava protiv 17 Kunovčana počela je u Varaždinu 26. listopada 1903. godine. Optužene su branili dr. Pero Magdić i dr. Nikola Pećornik. Osuđeni su na ukupno 20 godina i 6 mjeseci zatvora.⁵⁶

Radić nije prekinuo svoje djelovanje kada je izašao iz zatvora. Naprotiv, ponovno djeluje kao inspirator u sjeni i 1904. ponovno uzima udio na skupštinama, ali uvijek naglašava mir i nenaoružanu borbu. No, i u 1903. godini su se nakon odlaska bana Khuena Hedervarya nastavile skupštine. Dozvole za održavanje skupština su se dobivale lakše, iako su i tada činjene velike zapreke onima koji su ih sazivali. Tako je uspjela skupština održana u Koprivnici 18. listopada 1903. na kojoj su govorili Antun i Stjepan Radić, dr. Milan Heimerl iz Križevaca, dr. Ivan Lorković, urednik "Narodne obrane" iz Osijeka, Josip Pasarić, urednik "Obzora", i dr. Hinko Krizman iz Varaždina te urednik "Hrvatskog prava" M. Lovrenčević s novinarom Ivanom

⁵³ Isto, 108-110.

⁵⁴ Isto, 113.

⁵⁵ V. BOGDANOV, 154.; "Bilješka", Narodna obrana, 102, 5. V. 1903., str. 3.

⁵⁶ "Sudjenje u Varaždinu", Narodna obrana, 248, 30. X. 1903.

Peršićem, dakle članovi opozicije. Na toj je skupštini Ivan Lorković morao preuzeti predsjedanje skupštinom jer je koprivnički kapetan Krkač naložio Radiću da hitno napusti područje županije jer još iz 1896. ima zabranu djelovanja na tom području. No skupština je ipak završila rad i bez Radića. Izrađena je rezolucija u kojoj se traži: 1. Nova financijska nagodba; 2. Osnivanje odbora za priređivanje javnih predavanja i za proširenje domoljubinih i poučnih časopisa te za osnivanje pučkih knjižnica; 3. Davanje izbornog prava bez obzira na posjed; 4. Sloboda govora i tiska.⁵⁷

I u Đurđevcu je 22. studenoga hrvatsko seljaštvo zasvjedočilo svoju ustavnu i narodnu svijest te je ta skupština bila sjajna i jednodušna manifestacija narodne volje i odlučna oporbenog duha. Na toj skupštini našlo se mnogo sudionika iz cijelog đurđevačkoga kotara, kao i iz susjednog Virja i Novigrada. Odazvali su se Kloštar, Pitomača, Ferdinandovac, Sedlarica, Čepelovac, Budrovac, Mićetinac, Otrovanac, Dinjevac, Kladarje. Izraženo je nepovjerenje đurđevačkom saborskom zastupniku zato što je mađaron, a izrađena je želja da se češće sazivaju takve skupštine i da se na njima razmotre problemi. Bilo je govora i o seljačkim zadrugama, o pučkim knjižnicama i uopće o širenju prosvjete među hrvatskim seljaštvom. Za uspjeh te skupštine bili su vrlo zaslužni Josip Baroš, Ivan Gjikota, Ivan Noethig i Tomo Jalžabetić, dok je iz Virja došao trgovac Eduard Tottar i urednik "Podravca" Peroslav Ljubić. Nažalost, na toj skupštini nije bilo Stjepana Radića, nego su govornici bili Vjekoslav Ambrušić iz Sedlarice, župnik Ivan Fuček, Josip Pasarić iz Zagreba, Tomo Jalžabetić i Peroslav Ljubić. No problemi o kojima se raspravljalo bili su čisto radićevski. Raspravljalo se o jeziku na željeznicama koje su građene i hrvatskim novcem, o državnim dugovima i financijama, a skupština je završila pjevanjem hrvatske himne "Ljepa naša domovino". Rezolucija s te skupštine glasi: "Hrvatski narod, sakupljen na javnoj pučkoj skupštini u Gjurjjevcu dne 22. studenoga 1903. traži od zastupnika na hrvatskom saboru, neka uzrade, da financijski zakonarstvo i financijska uprava za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju posvema priedje u djelokrug sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade u Zagrebu, i najodlučnije zahtieva, da se hrvatski kraljevinski odbor, koji razpravlja o obnovi financijske nagode između Hrvatske i Ugarske, stavi na stanovište podpune financijske samostalnosti; 2. Zahtieva, da se putem zakona proširi izborno pravo tako, da će svaki punoljetan i pošten Hrvat imati pravo glasa kod izbora tajnim glasovanjem, bez obzira na porez; zahtieva da se zaštiti podpuna sloboda izbora, sloboda štampe i sastajanja, da se donese zakon za zaštitu osobne slobode, kućnoga praga i listovne tajne; da se ustroji upravno sudište sa sjedištem u Zagrebu; napokon odučno traži uspostavu porote i zakona o neodvisnosti sudaca; 3. Zahtieva, da sva prava i povlasti, što ih u vojnim stvarima traže i dobivaju Magjari, imaju u jednakoj mjeri dobiti i Hrvati; napose da se istodobno kod zajedničke vojske u Hrvatskoj uvedu hrvatski vojni znakovi (grbovi), nadalje hrvatski jezik kod vojnih sudova i u dopisivanju s oblastim, pak da u vojnim obrazovalištim u Hrvatskoj hrvatski jezik bude učevni jezik svih onih predmeta, za koje je u Ugarskoj učevni jezik magjarski; a obzirom na nestašicu hrvatskih častnika u našem domobranstvu traže, da se za hrvatsko domobranstvo ustroji posebna hrvatska kadetska škola u Hrvatskoj."⁵⁸ Malo pomalo počela su se ta pitanja doista i rješavati pa je zapovijed u domobranima doista bila na hrvatskom jeziku, a u Karlovcu je osnovana i škola za niže oficire.

Uočava se da više na skupštinama nema ratobornih riječi ni poticaja da narod sam uzme u ruke svoju sudbinu, tj. da se bori.

⁵⁷ "Pučka skupština u Koprivnici. Naše posebno izvješće", Narodna obrana, 238, 19. X. 1903., str. 1.

⁵⁸ Narodna skupština u Gjurjjevcu. (preštampano iz "Obzora", Sveuč. i nac. bibl. sig. 158.877).

Radić očito nije očekivao da će njegovo poticanje naroda na pobunu imati tako teške posljedice, da će policija pucati na nenaoružani narod jer pravilo o tome postojalo je već i na Divljem zapadu u Americi, a ono je prekršeno u Kunovcu, Zatrešiću, Ludbregu, Križevcima i drugdje. Prvi put nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. vojska i žandarmerija zapucale su na narod. Posljedica toga bilo je da je narod shvatio da se za slobodu domovine mora boriti, ali da se borba ne mora uvijek voditi na ulici, nego da postoje mjesta gdje se neprijatelj može pobijediti političkim sredstvima. Narod je počeo pažljivije slušati što Stjepan Radić, veliki mirotvorac, govori, a osobito je to shvatio nakon Prvoga svjetskog rata te je listom pristao uz Stjepana Radića.

No, jednoć uzburkani masa i duhovi teško su se smirivali. Nemiri su 1904. godine zahvatili Virje, Đurđevac, Pitomaču i Kloštar Podravski, a u njima je sudjelovalo više od 2000 seljaka.⁵⁹ I ondje su seljaci napadali trgovce i općinske urede pa su čak napali i đurđevačku kotarsku oblast. Cilj im je bio uništiti gruntovne unose ovlaštenika zemljišnih zajednica po Zakonu o uređenju zemljišnih zajednica iz veljače 1904., a koje su značile oduzimanje livada pojedinim seljacima koji su ih do toga doba već gotovo privatizirali, napasajući na tom prostoru stoku koja se jedino mogla dobro prodati na tržištu.

No vlast reagira jednako represivno kao i 1903. te možemo reći da vlada grofa Teodora Pejačevića nije donijela olakšanje narodu, osim što se moglo slobodnije govoriti. Nakon tih nemira u Bjelovaru je suđeno brojnim podravskim seljacima na dulje ili kraće zatvorske kazne s jednako tako tragičnim posljedicama za njihove obitelji.

Stjepan Radić je očito tijekom tih događanja u Podravini shvatio da se seljaštvo mora stranački organizirati, da mora nastupati kao stranka, drugim riječima da se mora pretvoriti u organizirani narodni pokret. Pojedinačni ispadi nekih mjesta upozoravali su vlast da postoje problemi, ali ona nije bila voljna slušati niti te probleme rješavati te je koristila neistodobnost tih pokreta da ih silom uguši i da narodu nametne otplatu učinjenih šteta.

Narod je poslušao Radićev savjet te su se svagdje počele osnivati pučke knjižnice oko kojih se okupljala mladež. Svi su ti pokreti imali u osnovi želju za slobodnim domom, za životom seljaka dostojnim čovjeka, želju da mogu prodati svoje proizvode po pristojnoj cijeni i da si mogu bolje urediti život.

ŠTO NAM GOVORE BUNE U LUDBREGU I KUNOVCU?

Te su bune svjedočanstvo očaju ljudi koji su bili prezaduženi i koji nisu mogli podmirivati svoje porezne obaveze niti otplaćivati učinjene dugove te je rijetko tko bio oslobođen toga, a ako je i bio, onda je to posebno naglašavao kao što je to izjavio Balaško.⁶⁰ Do zarade i na selu i izvan poljoprivrede bilo je teško doći zbog nerazvijene robno-novčane privrede, slabih cesta, a porezi su se nesmiljeno ubirali i rasli. Uloga veleposjeda, koji su već bili onemoćali lošom politikom njihovih vlasnika, ali i nepomaganjem vlasti u rješavanju problema, nije zamijenjena nečim drugim kao ispomoć za bivše kmetove, a i bivši krajišnici Đurđevačke regimente prepušteni su sami sebi. Istina, željeznica je prolazila Koprivnicom i Križevcima prema Zagrebu, ali nije bilo zamišljeno da ona posluži izvozu običnih poljoprivrednih proizvoda, dok je ona horizontalna koja

⁵⁹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Prilog revolucionarnoj povijesti Virja od razvojačenja Vojne krajine do Prvoga svjetskog rata (1881. - 1914.)*, Virje na razmeđu stoljeća, 3, Virje 1987., 7-12.

⁶⁰ D. FELETAR, *Dva seljačka bunta*, 33. Martin Balaško, koji je bio ubijen u buni, izjavio je da on nije nikome ništa dužan i da ne dopušta da se oglas lijepi na njegovu kuću. Vjerojatno je to sjećanje na Rambergov komesarijat iz 1883. kada je došlo do nemira zbog naplate dugovanja državi.

bi vezala područja uz Dravu gdje su nemiri 1903. i 1904. bili najžešći, tj. pruga od Varaždina do Virovitice, otvorena je u cijeloj dužini tek 1937. godine. Nešto veća zainteresiranost nakupaca za stoku Virja, Đurđevca, Pitomače i Kloštra imala je za posljedicu da je uzgoj stoke bio iznimno važan te je zato i oduzimanje prava seljacima da slobodno napasaju stoku na livadama dovelo do novih nemira tijekom 1904. godine. Razvojem zdravstvene službe i stvaranjem združenih zdravstvenih općina unutar županija smrtnost se počela smanjivati, a agrarna prenaseljenost rasti. To je izraženo i kroz pojačano iseljavanje koje početkom 20. stoljeća poprima dramatične razmjere i u podravskom području. Tvornice se nisu osnivale jer je ministarstvo trgovine u Budimpešti vrlo teško davalo dozvole za otvaranje neke tvornice u Hrvatskoj. Sve se zasniva na trgovini, a proizvodnja stagnira.

Buna u Ludbregu i Kunovcu rezultat je dugotrajne politike koju je provodio Khuen Hedervary na ovim prostorima, smatrajući sjeverozapadnu Hrvatsku prostorom bez ikakve važnosti i, gotovo bih rekla, tranzitnim područjem na putu Mađara prema moru. Buna je svakako "sastavni dio hrvatskog narodnog pokreta koji je pokrenuo sve krajeve od Dunava i Drave do Jadrana".⁶¹

I još nešto. Posljedice tih buna nisu bile uzaludne. One nisu rodile samo samopouzdanjem, nego su usmjerile seljaštvo na pretvaranje u politički subjekt. Seljak je tijekom pokreta 1903. naučio slušati i napisano čitati. Radić je 22. prosinca 1904. osnovao Hrvatsku pučku seljačku stranku i na osnivačkoj skupštini znatan udio zauzimaju Podravci: Tomo Jalžabetić, Svetimir Korporić, svećenik Ante Schlegel iz Martijanca, Fran Škrinjar, župnik u Ivancu, Rudolf Horvat i drugi. Nešto kasnije, 15./17. kolovoza 1905., izrađen je program koji je i otisnut u knjižici "Hrvatska pučka seljačka stranka" (Zagreb, 1905.), a u kojoj se naglašava da hrvatski narod ima pravo stvoriti svoju državu, i to potpuno nezavisnu. Stranka traži da susjedne države priznaju Hrvatskoj to pravo, a da će stranka prosvjetom i uputom raditi na tome da se cijeli hrvatski narod složi u jednoj misli za domovinu i državu. Tu se ističe da Hrvatsko-ugarska nagodba nije pravovaljana jer je nije potvrdio hrvatski narod i jer ju je izradila manjina koja je uzurpirala vlast. U tom programu Radiću je ideal savez država i naroda na Dunavu u zajednici koja ne bi mislila ni na kakva osvajanja i koja bi bila politički neutralna.⁶²

Možemo reći da su događanja u Podravini 1903. godine gotovo iznjedrila Hrvatsku pučku seljačku stranku 1904. godine i da je ta stranka dugo godina imala svoje težište u prostorima uz Dravu. S obzirom na važnost Podunavlja, ne začuđuje da Radić i kasnijih godina posebnu pozornost posvećuje Podravini te je njegov dolazak na to područje mnogo češći nego na druga područja. Imao je potpuno povjerenje u narod toga kraja pa preko tog područja i 1923. odlazi ilegalno u svijet tražiti pomoć za Hrvatsku. Podravci ostaju najvjerniji Radićevi pristaše. Nije za zanemariti da se Stjepan Radić prvi put kandidirao na izborima u Novigradu Podravskom 1906. godine. Njegovo kandidiranje i izbor u Ludbregu 1908., 1910., 1913., 1920. i 1923. pokazuju izvanrednu privrženost tog područja Stjepanu Radiću koji nije bio rođen u tom kraju, ali je imao dušu i srce za podravskog čovjeka i seljaka.

Pokret 1903. ipak nije završio neuspješno. Vlast u Budimpešti je poslije 1903. počela davati određene ustupke Hrvatskoj pa je tako 1908. godine počelo uređenje Drave i na tom dijelu, izdana je dozvola za osnivanje tvornice umjetnih gnojiva Danica d.d. u Koprivnici kako bi se zaposlilo seljaštvo Koprivničkog Ivanca i Peteranca, a 1911. prošireno je i izborno pravo smanjivanjem cenzusa. U Zemaljskoj vladi u Zagrebu počeo se oformljivati i sadržaj Gospodarskog odsjeka koji je 1914. i osnovan kao IV. odsjek Zemaljske vlade, što zapravo znači da 1914. godine Hrvatsko-ugarska nagodba doživljava snagom života velike promjene te

⁶¹ D. FELETAR, *Povijest Kunovca*, 39.

⁶² Ivan MUŽIĆ, *Stjepan Radić*, Ljubljana 1987., 20-21.

gospodarstvo sve više ulazi u poslove vlade u Zagrebu. Dopušteno je i održavanje Zagrebačkog zbora (velesajma) 1909., a 1908. i 1909. sagrađena je i Sabornica u vrijeme bana Pavla Raucha koji je imao posjed u Martijancu, dakle opet u blizini kunovečke bune.

Hrvatska pučka seljačka stranka djeluje od 1905. do 1913. godine vrlo intenzivno, a uz pomoć Hrvatske seljačke tiskare braće Radić u Zagrebu, čije su osnivanje pomogli Podravci,⁶³ tiskaju se masovno djela Stjepana Radića. To je pripremiло teren koji je tu stranku, nakon što je uvedeno opće pravo glasa 1920., uz pomoć seljaštva pretvorilo u najmoćniju stranku Hrvatske. Mislim da bi Radić da se Austro-Ugarska Monarhija nije raspala parlamentarnim putem mnogo toga postigao jer je očito da su i Mađari shvatili kako moraju mijenjati svoj odnos prema Hrvatskoj i da moraju Hrvate gledati kao partnera, a ne kao slugu.

No mislim da ovaj prikaz valja doista završiti riječima Antuna Balaška u rukopisnoj drami Anđelka Zorkovića "Kunovečka buna 1903.": "Mi smo Hrvati i ne damo da se naša zemlja proda Mađarima ili bilo kome drugome. Naša su djeca gladna, gola i bosa. Naše su štale prazne, u našim žitnicama nema ni zrna pšenice. Po selu nam lijepe plakate za prieki sud, a na cirkvu nam hoće objesiti mađarsku zastavu. To mi ne damo - borili se bumo do krvi".⁶⁴

SUMMARY

The viceroy Khuen Hedervary never celebrated his twentieth anniversary of his rule in Croatia, because of the rebellion in 1903. Historiography usually characterizes this uprising as inadvertent and leaderless rebellion. Yet, further, more detailed research shows, that the rebellion was a result of political work of Stjepan and Antun Radić, who exposed Croatia's poor economic and financial situation. They claimed it was a result of wrong Hungary's policy toward Croatia, where Croatia was not an equal partner country, but a deprived subject. This unequal relationship existed on several levels: a showcase inequality was particularly exposed in the state railways, which were run and operated by exclusive use of Hungarian language, even in Croatia.

In March, 1903 the uprising movement began with a public gathering, which exposed the true nature of unfavorable financial position of Croatia. It insisted on the need for revaluation and a new financial, more favorable, deal. After such an assembly in Zaprešić, the protest focused on the Hungarian railways policies.

However, in April, 1903 Stjepan Radić was arrested and put in jail, and the rebellion was out of control. The people were demanding that public gathering and assemblies be allowed by law, which the authorities denied and outlawed. On April 18, the viceroy Khuen Hedervary was granted special authorities, enabling him to ban public gatherings and prohibit such activities altogether. In Križevci county, a court-martial was established, which provided a method of crushing rebellion with brutal force. The explosive situation only needed a spark, which soon happened in the place of Kunovec, near Koprivnički Ivanec: an incident broke out, while the police were placing the public notice on court-martial on an announcement board. The public protest and disturbance resulted in six deaths of men from Kunovec, killed by the local police.

Soon the news on worsened political situation in Croatia was spilt outside the country, creating tensions that resulted in the viceroy's leaving Croatia for Hungary, to

⁶³ D. FELETAR, *Povijest Kunovca*, 62.

⁶⁴ Anđelko ZORKOVIĆ, "Kunovečka buna 1903.", rukopis.

be nominated for another post. His replacement, the new viceroy Pejačević, was unable to curb down the protests and unrest, even with Radić in prison; it continued after Radić's release in August. New public gatherings and assemblies continued, which convinced Radić that peasants should be involved in politics. In late 1904 S. Radić founded a new political group - Croatian Peasants' Party - and continued a fight for his ideas in a peaceful way.

As Stjepan Radić in his previous political rhetoric emphasized a need for 'people's defense', it was obvious that he blamed himself for Kunovec rebellion and the bloodshed. From that time on, in all his future political activities, he always insisted on peaceful politics and non-violent means to achieve it.

PROGLAS.

Učinak se osnažuje i strogost razmatraja radi obilnosti i stvarnosti **upravnoga kotara Ludbreg** kojega je proglasio.

Naredba

Među krajevima Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 23. lipnja 1903. broj 3028 Priz. kojim se od-
nosi upravnoga kotara Ludbreg kojega je proglasio.

Prieki sud.

„Osnovni zakon broj 35-374 i 371. čl. p. dogovoreni su prvotlačnicima kr. suda ujedinstveni odredi prieki sud na državnom, upravnom, policijskom i pravnom području kotara Ludbreg kojega je proglasio.“

Za hrvatsku: **Krajszovics v. r.**

„Oš ovog naredbi obavljaju se obilnost i stvarnost upravnoga kotara Ludbreg na najprikladnijem načinu, da se svakom imadu kloniti hrvatskoga ustava, svakoga potčinjavaju u toj mjeri da se ne svaku imadu hrvatskoga ustava i pravne stvarnosti narodnosti, kadat da do svaki, koji po pravom
ova naredbi akcije koji od gornj opozitnosti obilnosti radi koji je prieki sud proglasio po strogosti prieki sud na hrvatsku stvar.“

Kralj, kotarska oblast.

U Ludbregu, dne 24. lipnja 1903.

Kr. šep. tajnik kao upravitelj kotarske oblasti: **Kenfelj v. r.**

Lejvo gore: Radić u Koprivnici 1921. Lejvo dolje: Proglas o uvođenju prijekoga suda na području kotara Ludbreg 1903. Desno gore: Tekst brozjava o poginulima u Kunovec 26. lipnja 1903. Desno dolje: Naslovnica glasila "Narodna obrana" iz 1903.

Presvjetli gospodin
Sr. veliki župan
Rubido-Lichy
Upravnik

Buna u Kunovecu 4 mitva, 4 teško ranjena, 4 uhapšena; svet se razbjezo, mogućnost nije izljetić, čina ponovnom napadaju, molim kompaniju i sluga, valeric pohoran

U Radiću, 26. lipnja 1903. **Mihalovic v. r.**

Za život prijia
Sr. Bala justan:
Bojko

NARODNA OBRANA

Br. 88. Osijek, subota 18. travnja 1903. God. 22.

Ukratki opis o događajima u Kunovecu 26. lipnja 1903. godine. U ovom broju govori se o događajima u Kunovecu 26. lipnja 1903. godine. U ovom broju govori se o događajima u Kunovecu 26. lipnja 1903. godine.

Virjanska revolucija dolazi u bitku.
Pokretanje put, kojim treba dalje krenuti. Bila bi pogreška, da sustanemo ni u polju putu. Pokret oko snižavanja skupština mora proći Hrvatskom, ali ne letimice, nego postepeno, od grada do grada i od sela do sela. Pokret je zakonit i nezakonitosti političke onit koji ga prijebe; sašto da sustanemo?

Politički pregled.
Ugarska. Prva sjednica sastupničko kulo na Hrvatsku bila je vrlo burasna, te je pokazala jasno, da situacija nije nikako na bolje krenula. Velika se debata raspravlja prije čitavog reda o postavljanju u kadetnoj školi u Polaha. Prvi je govorio zast. Štali, koji je izjavio, kako se sa sobi plemenit sudravljanje pjevati na 15. ožujka careva - hodo hrv. i radi toga bili kadetima. O tom su donasle novine i mislelo štav događaji. Na to je bila radi toga iztraga u školi, koja je ostala bez uspjeha, priveda se je bijelo upokretiti, hrvatske plemenito kao shoda. — Govorilo je još zast. Otokozny i zast. Papp, koji su oštro napudali odredbu, da se u vojskoini školama pjeva careva. Onda je govorio ministar Fejérváry. Njegov govor je bio u istinu buran dialog između opozitije i vlade. On je rekao, da hodo hrv. nije careva već kraljevskoga himna, koja se mora pjevati jedne moljeje, dok se druga nedjeje pjeva magjarskoga himna. U vojskoini školama mora se sudrati strog disciplina, pa se zato rezolutom ministar izjavio. Skupština jeletica je ministar sudravan bučno prekida, a u nj su presijali i članski isključuju na oštre straske, kao zast. Ivan ka i Šentivily. Velika burasna revolucija se nastavila kad je Hrvatska ušla u bitku.

Uspješnija je bila pouzdana skupština u Virju, držana na ukurmi pogrešak i u radi, temeljnija i redoljuba Peroslavca Lubića, uređnika „Podravca“.

Resolucija, prihvaćena na sastanku, sadržajnu obdu izopoznost. One idu za tim, da se pobrat za činovničku samostalnost ne samo sudrati, nego što su

Skupštinski pokret.